

Schaalvergroting houdt agro-ecologische transitie klein

Myriam Dumortier, Marjolein Visser, Suzy Serneels, Esmeralda Borgo

Oikos 98 en 99 bevatten een dubbel dossier over agro-ecologie. In dit slotartikel leggen we de bevindingen samen en kijken we de toekomst tegemoet. Waar kunnen we landen?

Wat voorafging

De voorgaande bijdragen beschreven hoe ver onze landbouw gegaan is in de uitbuiting van mens en planeet, in een schijnbaar onstuitbare dynamiek gebaseerd op het afwentelen van kosten op anderen en naar andere oorden¹. Schaalvergroting op maat van het geglobaliseerde voedselsysteem vernietigt de biodiversiteit, ondermijnt de veerkracht van de landbouw en duwt de boer de afgrond in². Meerdere industriële landbouwpraktijken (gebruik van kunstmest, pesticiden, diep ploegen, enz) verstoren de bodembioïologie, die van groot belang is voor de groei en het afweersysteem van gewassen.³ De waardering van landbouwgrond steunt steeds minder op landbouwlogica en steeds meer op andere logica's, zoals speculatie, vertuining en hobbydieren (vooral verpaarding). Boeren worden gestimuleerd om CO₂ uit de lucht te halen om de uitstoot van andere sectoren te compenseren. Ook al is er nood aan meer koolstof in het landbouwsysteem, het is de vraag waar dit koolstofboeren ons zal leiden⁴. Eén ding is duidelijk: het huidige voedselsysteem slaagt er niet in het recht op voedsel te realiseren binnen de ecologische en sociale grenzen van de planeet⁵.

***Bij de overlevers onder de boeren
leiden crisissen naar een transitie
naar een andere landbouw.***

Gelukkig is er een tegenbeweging op zoek naar hergronding. Huishoudens herontdekken het koken, zoeken alternatieven voor de supermarkt, gaan zelf produceren, zoeken contact met boeren, en doordrijvers beginnen zelf te boeren. Bij de overlevers onder de boeren leiden crisissen naar een transitie naar een andere landbouw. Ook onderzoekers verlaten het pad van reductionisme en 'objectieve' expertenbenadering en verkennen transdisciplinair actie-onderzoek. Deze verschillende zoektochten vervlechten zich in de agro-ecologische beweging⁶.

Agro-ecologische landbouw is een kennisintensieve landbouw. Er wordt gezocht naar samenwerking tussen mensen en samenwerking met de natuur. Technologie heeft er een plaats, zolang die de autonomie van de boer ten goede komt. Door de biodiversiteit te herstellen bouwen we veerkracht op, die ons tegen de toenemende onzekerheden van het antropoceen, zoals ziekten, plagen en klimaatextremen, zal wapenen. Door samen te werken, onder boeren, met huishoudens en met de lokale economie, wordt ook de sociaal-economische veerkracht hersteld⁷. Agro-ecologische boeren laten kunstmest en pesticiden achterwege, beperken het ploegen, kiezen voor een diverse en permanent

bodembedekkende polycultuur, en schakelen grazers in⁸. Ze hechten veel waarde aan lokaal beschikbare, natuurlijke hulpbronnen, aan inheemse kennis over lokaal aangepaste landbouwpraktijken en aan autonomie over de wijze waarop hulpbronnen (bijvoorbeeld zaaigoed) worden gebruikt⁹.

Agro-ecologische landbouw werkt

Op vele plaatsen ter wereld bewijzen durvers en harde werkers dat agro-ecologische landbouw werkt. Vanuit kleine initiatieven zijn ze de landbouw aan het heruitvinden: eerst kleinschalige groenteteelt, dan enkele dieren erbij, dan ook graan en ook wat voedselverwerking. Ze bouwen alternatieve korteketendistributiesystemen uit en werken dikwijls in coöperaties. Omdat onderwijs, voorlichting en onderzoek nog te veel op schaalvergroting aansturen, en omdat ondertussen oude relevante kennis blijft verloren gaan, is het een zoektocht die veel leergeld kost. Gelukkig beschikken we in Vlaanderen sinds 1997 over de vzw Landwijzer, een gespecialiseerd vormingscentrum dat, in tegenstelling tot het reguliere onderwijs, een beroepsopleiding en diverse cursussen inzake biologische en biodynamische landbouw aanbiedt. Omdat ook het juridisch kader en de steunmaatregelen van overheden nog veel te dikwijls richting schaalvergroting en specialisatie sturen, moeten deze *new peasants* veel creativiteit aan boord leggen om tegen de stroom in hun verhaal uit te bouwen.

Zoektocht naar een duurzame toekomst — De Zonnekouter (Oost-Vlaanderen)

Het verhaal van de Zonnekouter begon in 2000 op een vervallen boerderij. Het werd meteen een sociaal verhaal: om de grond te kunnen kopen werden leningen en schenkingen verzameld bij sympathisanten. De grond werd eigendom van de Stichting Land in Zicht (te vergelijken met Landgenoten). Zo kreeg De Zonnekouter een stevige duurzame basis: de kosten van de grondaankoop wegen niet op het bedrijf, wat maakt dat er geen rooibouw moet worden gepleegd om alles rendabel te houden. Mocht De Zonnekouter ooit stoppen, dan zal de stichting de grond aan een ander biologisch landbouwproject toewijzen.

Op die grond wordt sindsdien op biologisch-dynamische wijze groente geteeld voor rechtstreekse afzet. Er is ook een beperkt aantal koeien, varkens en kippen. De verkoop gebeurt via groenteabonnementen, de boerderijwinkel en Voedselteams. Een abonnement is een vast engagement van de consument dat de boer op die manier een loon garandeert doorheen het jaar. De klanten geven voor een stuk hun keuzevrijheid op, maar krijgen smaakvolle, verse en duurzaam geteelde groenten in de plaats.

Samen met twee andere kleinschalige Oost-Vlaamse biologisch-dynamische boerderijen, De Kollebloem en Ourobouros, richtte De Zonnekouter De Vroente op. Binnen De Vroente maken de drie boerderijen afspraken inzake teelten en produceren ze zo samen een grote verscheidenheid aan eigen groenten. Het laat

hen toe efficiënt te werken omdat ze zo elk minder soorten en op wat grotere oppervlaktes kunnen telen. Die samenwerking bezorgt hen ook wederzijdse ondersteuning. Ondertussen heeft de Vroente een gezamenlijke winkel op de permanente overdekte Lousbergmarkt in Gent.

Na 14 jaar opbouwwerk wilden initiatiefnemers Walter en An hun boerderij een duurzame toekomst geven. Om ruimte te scheppen voor een nieuwe generatie boeren en groeikansen te bieden aan nieuwe ontwikkelingen droegen ze, met de steun van 180 aandeelhouders, hun familiaal bedrijf over aan een coöperatie. Op die manier kan De Zonnekouter op eigen benen staan, en kunnen medewerkers, consumenten en sympathisanten samen de boerderij verder vorm geven. De Zonnekouter houdt doorheen het jaar de aandeelhouders op de hoogte van het Zonnekoutergebeuren en op de Algemene Vergadering brengen ze het verhaal en de cijfers. Het is aan de Algemene Vergadering om het beleid te beoordelen en mee te denken over de grote lijnen van het project.

Ondertussen is de grondoppervlakte uitgebreid, werden veel bomen en struiken gepland om klimaatbestendig te zijn, en werken de jonge boeren aan bijkomende activiteiten zoals melkvee houden, kaasmaken en groenteverwerking.

Zoektocht naar een duurzame toekomst — La Florida (Guatemala)

In Guatemala is grondbezit extreem ongelijk verdeeld. Terwijl 57 procent van de landbouwgrond in handen is van 2 procent van de grootste commerciële bedrijven, moeten kleinschalige boeren (82 procent van de landbouwers) het stellen met amper 17 procent van de grond. Sinds het einde van de 19de eeuw ontpopte Guatemala zich tot een belangrijke exporteur van koffie en trok hiervoor buitenlandse (Europese) investeerders aan uit de transnationale koffiesector. Dit proces van 'modernisering' ging gepaard met massale privatisering van gemeenschappelijke gronden van de inheemse bevolking, die ingezet werd als goedkope werkracht voor de koffiepluk. Begin jaren 2000, toen de koffieprijzen instortten, gingen heel wat koffieproducenten failliet en verlieten ze hun gronden. De leegstaande fincas werden in sommige gevallen bezet door groepen boeren die voordien als landarbeider werkten. Momenteel wordt ongeveer de helft van de koffie geproduceerd door kleine producenten.

Na een lange juridische strijd, en met hulp van lokale NGO *Plataforma Agraria*, konden een vijftigtal gezinnen in 2005 een eigendomstitel verwerven op de koffie-finca 'La Florida' in de provincie Quetzaltenango. Zij kozen voor diversificatie van de koffieteelt en agro-ecologie en vonden zo een uitweg uit de beperkingen van een monocultuur die gevoelig is aan ziektes en aan prijschommelingen op de wereldmarkt. De gezinnen kregen vormingen over agro-ecologische landbouw en slaagden erin om de koffieplantage op enkele jaren tijd om te toveren tot een weelderige polycultuur, waar naast koffie ook tal van groenten, vruchten zoals bananen en cacao en medicinale kruiden worden geteeld. Elk gezin heeft een

veld van ongeveer 50 are en bovendien houden ze wat kleinvee en enkele koeien. Ze kunnen goed leven van de opbrengst van hun grond, door de diverse productie is er altijd wel een gewas klaar om te verkopen, naast de jaarlijkse koffieoogst, die ze verkopen via het bio- en fair-trade-circuit. Om de koffiebonen te verwerken gebruiken ze de oude installatie van de finca. Enkele vrouwen organiseerden zich en baten een ecotoerisme project uit waarbij mensen kunnen overnachten in het voormalige huis van de eigenaar van de finca of bij één van de gezinnen en de gemeenschap en velden kunnen bezoeken. De hechte gemeenschap is grotendeels zelfvoorzienend en de gezinnen hebben een variabel inkomen dat drie tot vijf keer hoger is dan de schamele 400Q (€43/maand) die ze vroeger verdienen als landarbeider op de koffieplantage.

De mensen van La Florida hechten bijzonder veel waarde aan hun vrijheid. De vrijheid om eigen beslissingen te kunnen nemen, te leven en te werken zoals ze het zelf willen, in harmonie met de natuur, en zich niet langer te hoeven plooiën naar de grillen van de grote landeigenaars. De gemeenschap kijkt vooruit en legt zich meer en meer toe op het verwerken van hun producten, zoals slingeren van honing en de productie van kaas, zodat ze meer werkgelegenheid kunnen creëren binnen de gemeenschap en extra bronnen van inkomsten hebben. Jongeren engageren zich en leggen moestuinen aan, kweken kippen of varkens om een eigen inkomen te verwerven. Daarnaast zijn jongeren ook politiek actief en pleiten ze, samen met andere boerengemeenschappen en met steun van NGO's zoals *Plataforma Agraria* en *Fundacion Tierra Nuestra*, om het beleid en de programma's rond rurale ontwikkeling in de gemeente te versterken.

De vraag die stevast rijst is of agro-ecologische landbouw de wereld kan voeden (een vraag die bij industriële landbouw niet lijkt op te komen). De Franse denktank IDDRI toonde aan hoe we zonder pesticiden, kunstmest of veevoerimport de Europese bevolking in 2050 kunnen voeden¹⁰. Ook al zou de voedselproductie met 35 procent verminderen, er zou toch voldoende voedsel zijn voor de voltallige Europese bevolking. Er zou zelfs export mogelijk blijven (granen, zuivel, wijn), terwijl de broeikasgasemissie met 40 procent zou verminderen. Een andere studie¹¹ kwam tot dezelfde bevinding: met agro-ecologische landbouw en zonder veevoerimport kunnen we in 2050 de Europese bevolking voeden, de stikstofverliezen zouden daarbij halveren. Nog een andere studie toonde hoe zelfs de UK zichzelf in 2050 agro-ecologisch kan voeden, zonder pesticiden of kunstmest, en zonder kosten af te wentelen op andere landen¹². In de UK zou de productie met 17 procent (westen) tot 25 procent (oosten en noorden) verminderen, terwijl ook daar nog export mogelijk zou blijven

(rundsvlees). De broeikasgasemissies zouden er met 38 procent verminderen, terwijl de oppervlakte kleine landschapselementen in het landbouwlandschap er bijna zou verdubbelen. In het Globale Zuiden liggen de kaarten er nog beter voor: volgens IPES-Food zou agro-ecologische landbouw er de productiviteit van overlevingslandbouw met 80 procent kunnen verhogen¹³. Het

Het is duidelijk: met een agro-ecologisch voedselsysteem kunnen we het recht op voedsel realiseren binnen de ecologische grenzen van de planeet.

is duidelijk: met een agro-ecologisch voedselsysteem kunnen we het recht op voedsel realiseren binnen de ecologische grenzen van de planeet.

Het is interessant om de uitgangspunten van deze studies te bekijken:

- Een gezonder dieet (minder dierlijke eiwitten en suikers, meer groente, fruit en noten) en minder voedselverliezen;
- Landbouwgrond wordt in de eerste plaats voor voedsel gebruikt, in de tweede plaats voor veevoeder, in de derde plaats voor andere producten;
- Extensieve veeteelt op minder vruchtbare landbouwgronden, gemengde landbouw op de meeste landbouwgronden en groenteteelt in vruchtbare valleien in alle streken;
- Gras en vlinderbloemigen in de gewasrotatie, en enkel met graan gevoed vee indien dit nodig is voor de mestproductie;
- Geen kunstmest, evenwicht tussen mestproductie en mestverbruik
- Geen chemische pesticiden.

In dit nummer van *Oikos* (99) toont Koen Dhoore aan hoe de Vlaamse landbouwopervlakte de Vlaamse bevolking agro-ecologisch kan voeden. De maïsvelden zouden graanvelden worden, een deel van de aardappelen zou vervangen worden door peulen, oliezaad, noten en allerlei andere soorten fruit. Het aantal varkens zou terugvallen van 5,7 miljoen naar 310.000 dieren (-95%) en het aantal kippen van 34 miljoen naar 3 miljoen dieren (-91%).

Met deze cijfers beweren we niet dat landen zich op zichzelf moeten terugplooiën. Wel willen we aantonen dat we de bulk van ons voedsel lokaal kunnen produceren en dat we ons kunnen voeden zonder ecologische of sociale kosten af te wentelen op andere delen van de wereld of op toekomstige generaties. In dit model kunnen ook in het Globale Zuiden de boeren op de eigen markt focussen, met rechtvaardige prijzen, en moeten ze niet opboksen tegen marktversturende import afkomstig van de internationale agro-industrie. Op die manier zou de toegang tot voedsel ook voor kwetsbare groepen zoals kleinschalige boeren en plattelandsbewoners verbeteren en het risico op honger verkleinen. In een dergelijke wereld zou internationale voedselhandel blijven bestaan, maar dan gefocust op waar hij een meerwaarde biedt, namelijk om landen te helpen waar de lokale productie niet meer toereikend is (bijvoorbeeld Noord-Afrika, Midden-Oosten) en om de lokale voedselbeschikbaarheid op te vrolijken met fair trade producten van elders.

Tekenen van hoop

De agro-ecologische boeren zijn de pioniers van een groeiende tegenstroom. Door zich met elkaar en met andere lokale actoren te verbinden winnen ze aan kracht. Steeds meer boeren, consumenten en spelers uit de lokale economie engageren zich in een diversiteit aan voedselcommons¹⁴. Een greep uit het aanbod:

- Coöperaties waarin enkele boeren samenwerken, waarin ook consumenten deelnemen, zoals de Zonnekouter, de Kollebloem, de Boerencompagnie, en talrijke anderen;
- Coöperaties van bedrijven, zoals de Vroente, waarin drie bedrijven — de Zonnekouter, de Kollebloem en Ourobouros — samenwerken om gezamenlijk een divers aanbod te realiseren;
- Coöperaties van consumenten die met enkele boeren samenwerken, zoals Pomona in het Waasland en de Herenboeren in Nederland;
- Community Supported Agriculture, waarbij consumenten in het begin van het seizoen een oogstaandeel kopen; in Vlaanderen zijn er ondertussen al 65 CSA-biologische boerderijen, die elkaar versterken via hun CSA-netwerk;
- Groepen consumenten die samen agro-ecologisch voedsel kopen, zoals Voedselteams;
- Coöperatieve winkels, zoals Akker en Ambacht in Gent en BEEES-coop in Brussel;
- Coöperaties van voedselverwerkers, zoals de kaasmakerij Het Hinkelspel en de broodbakkers Copain;
- Coöperaties die grond aankopen en ter beschikking stellen van agro-ecologische boeren, zoals Landgenoten¹⁵, Land in Zicht, *Terre en Vue*, die zich Europees organiseren in de *Access to Land*-beweging¹⁶;
- ‘platform cooperativism’, waarbij kleine producenten samen een eigen digitaal platform beheren en zo hun digitale autonomie bewaren¹⁷, zoals het *Open Food Network*¹⁸.

Zaden voor de toekomst — Vitale Rassen

Al vele jaren worden op het biologisch tuinbouwbedrijf Akelei in Schriek met succes zaden vermeerderd van een vijftiental teelten, waaronder bijvoorbeeld prei en pastinaak. Dit bouwt voort op het werk van generaties tuinders uit de streek. Via het Netwerk Zelf Zaden Telen bouwden bio-boeren kennis en ervaring op over het in stand houden en ontwikkelen van bedrijfseigen rassen en gewassen. Dit maakte hen onafhankelijk van zaadbedrijven en liet hen toe rassen en gewassen te ontwikkelen op maat van de (veranderende) lokale omstandigheden.

In 2019 sloegen een twaalfstal van hen, verspreid over heel Vlaanderen, de handen in elkaar en richtten de vzw Vitale Rassen op. Ze maakten teeltafspraken over wie welke rassen ging vermeerderen. Om het oogsten van de zaden gemakkelijker te maken, werden er regionaal mobiele dorsmachines ter beschikking gesteld. Na een eerste ruwe dorsing worden de zaden gecentraliseerd op één plek, namelijk op de Akelei. Daar worden de zaden verder geschoond, bewaard en verpakt.

Op 1 januari 2021 werd de webshop van Vitale Rassen officieel geopend en is er een mooi assortiment aan biologische zaden van groenten, kruiden en bloemen in aanbod, zowel voor boeren als voor moestuiniers. Het plan is dit assortiment stelselmatig uit te breiden tot een mooie, diverse mix aan streekeigen, gekende en minder gekende rassen die onze agro-biodiversiteit een duwtje in de goeie richting geeft.

Vitale Rassen brengt zaden op de markt die ze niet wil opsluiten in eigendomsrechten, maar die ze terug ter beschikking wil stellen aan de gemeenschap, zoals dit tot voor enkele decennia altijd het geval geweest is. Deze zaden en hun genetische eigenschappen zullen niemand specifiek — en daarmee iedereen — toebehoren. Kortom, ze gaan voor zaden barstensvol vitaliteit, gedragen door de gemeenschap, en ontsproten uit de moederschoot van de biologische landbouwsector.

Duurzame voeding voor zoveel mogelijk mensen — BEES Coop

BEES coop staat voor 'Brusselse ecologische economische en sociale coöperatie'. Bewust van de culturele en socio-economische diversiteit van de Brusselaars, werkt BEES Coop aan het toegankelijk maken van duurzame voeding voor zo veel mogelijk mensen.

Dit gebeurt onder de vorm van een coöperatieve supermarkt. Leden betalen eenmalig een (terugbetaalbaar) aandeel van minimum 100 (eventueel zelfs 25 euro) tot maximum 5000 euro en engageren zich om elke 4 weken 3 uur de handen uit de mouwen te steken in de supermarkt. Dit kan bijvoorbeeld als kassier, logistiek medewerker of sorteerder. Tijdens de algemene vergadering van BEES Coop nemen de leden samen beslissingen en bepalen ze samen de strategie van de coöperatie. BEES Coop streeft geen winst na.

De samenwerking zorgt voor kwaliteitsvoeding aan toegankelijke prijzen. Er wordt gekozen voor seizoensproducten van lokale producenten met respect voor mens en natuur. BEES Coop wil ook de samenwerking tussen consumenten en producenten ontwikkelen. Er is ruimte om samen voedsel te verwerken en om ideeën en ervaringen inzake voedsel uit te wisselen.

Het project brengt meer dan 250 huishoudens samen en biedt bijna 200 producten aan. Het is geïnspireerd op *Park Slope Food Coop* in New York en *La Louve* in Parijs. *Park Slope Food Coop* is een coöperatieve supermarkt met 16.000 leden die actief betrokken zijn in de werking. In ruil voor dit werk kunnen ze een gevarieerd aanbod aan kwalitatieve producten kopen tegen een relatief lage prijs.

Sommige lokale overheden verbinden zich met deze tegenstroom, omdat ze het strategisch belang van lokale voedselvoorziening inzien en omdat het lobbywerk van de agro- en voedingsindustrie het lokale niveau minder bereikt. Na de Stad Gent stelde ook de Stad Aalst eigen gronden ter beschikking van *Community Supported Agriculture*. De Stad Leuven bood gronden aan voor stadslandbouw. Meerdere gemeenten beschikken over een voedselraad waarin boeren en burgers participeren.

Ook tal van andere overheden doen mee. Wallonië, het Groothertogdom Luxemburg en enkele Franse departementen en Duitse deelstaten werken samen onder de naam *La Grande Région/der Großregion*¹⁹, waar ze onder meer inzetten op de instandhouding

van gemengde landbouw, omwille van de autonomie van landbouwers, hun veerkracht, het behoud van permanente graslanden en de zorg voor de leefomgeving.

Tijdens de zomer van 2019 verraste presidentskandidate voor de Europese Commissie Ursula von der Leyen vriend en vijand met ongeziene ambitie: *'Climate change, biodiversity, food security, deforestation and land degradation go together. We need to change the way we produce, consume and trade. Preserving and restoring our ecosystem needs to guide all of our work. We must set new standards for biodiversity cutting across trade, industry, agriculture and economic policy.'*²⁰

Zelfs in de bedrijfswereld groeit het besef dat de klimaat- en biodiversiteitscrisis de business continuity in het gedrang brengt.

Het werd de basis voor de Europese Green Deal, ondertussen verfijnd in onder meer de *Farm to Fork Strategy*, de Biodiversiteitsstrategie en de Klimaatwet. Volgens de *Farm to Fork Strategy* moet tegen 2030 het gebruik van pesticiden en van antimicrobiële stoffen halveren, moeten nutriën-

tenverliezen halveren, moet de uitstoot van broeikasgassen met 55 procent verminderen, moet de oppervlakte biolandbouw groeien naar 25 procent, moet het aandeel kleine landschapselementen toenemen tot 10 procent van de landbouwoppervlakte. Het zijn onverminderd allemaal stapstenen richting agro-ecologisch voedselsysteem.

Zelfs in de bedrijfswereld groeit het besef dat de klimaat- en biodiversiteitscrisis de *business continuity* in het gedrang brengt. Eind 2019 deden drie grote chocoladebedrijven en drie NGO's samen een opmerkelijke oproep. Ze vroegen de Europese Commissie om het zorgvuldigheidsprincipe inzake mensenrechten en milieu wettelijk op te leggen aan de gehele chocoladesector. Zij beseffen dat alleen duurzame chocoladeproductie toekomst heeft en dat dit alleen kan lukken als iedereen meedoet.

Redenen tot wanhoop

En toch. Ondanks al dit enthousiasme breekt de agro-ecologische transitie niet door. De grote meerderheid van de mensen blijft kiezen voor het goedkoopste voedsel, omdat ze te weinig middelen hebben of omdat ze te weinig aandacht hebben voor hun voedsel. Alle goede initiatieven ten spijt bestrijkt in Vlaanderen de biolandbouw nog steeds maar 1,4 procent van de landbouwoppervlakte. Zolang we overstelpt worden met goedkoop voedsel, gebaseerd op het afwentelen van kosten op anderen en naar andere oorden, blijft het agro-ecologische voedselsysteem in een niche steken. Alsof agro-ecologisch voedsel het privilege zou zijn voor zij die ervoor kunnen en willen betalen.

Vandaag is het geglobaliseerde voedselsysteem de norm geworden. Export van voedsel werd een doel op zich, omwille van handelsbalansen en voedselindustrie. In 2019 leverde de Vlaamse uitvoer van vlees en zuivel 2,4 miljard euro handelsoverschot op²¹, ten koste van ecosystemen en mensen in soja-exporterende landen en ten koste van de kwaliteit van onze leefomgeving. Om onze leefomgeving te sparen trachten we al decennia lang de ammoniakuitstoot te verminderen. Bij het zoeken naar oplossingen blijft onze veel te grote veestapel evenwel buiten beeld en ligt de focus op

ammoniakemissiearme stallen. Om deze investering te kunnen terugverdienen zit er voor de varkens- of pluimveehouder niets anders op dan nog meer te vergroten. Bij rundvee is er ook de methaanuitstoot. Om die te reduceren wordt aan de veevoeding gesleuteld, terwijl runderen beter op weiden grazen. Hoe meer geïnvesteerd wordt in het bijschaven van een pervers systeem, hoe meer dit systeem zich vastrijdt in een lock-in. Het gaat zichzelf bestendigen en wordt steeds blinder voor eigen systeemfouten.

Nadat de Europese Commissie met haar *Farm to Fork Strategy* voor een nieuwe richting koos, kwam het Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid in zwaar weer terecht. Al vele decennia lang stuurt dit beleid aan op schaalvergroting. Na 2,5 jaar onderhandelen werd een deal gesloten waarbij het percentage van de directe inkomenssteun aan de boeren voorbestemd voor extra inspanningen ten gunste van milieu en klimaat zal oplopen van 20 procent in 2023 naar 25 procent in 2027. Wat die inspanningen precies inhouden zullen de lidstaten elk voor zich mogen vastleggen. Aan de overige drie kwart van de directe inkomenssteun worden slechts minimale randvoorwaarden opgelegd. Onvermijdelijk zal veel van dat geld de schaalvergroting blijven ondersteunen. Met dit landbouwbeleid ondergraaft de EU haar eigen ambities uit de *Green Deal*. Daarmee is de macht van de agro-industriële lobby om het beleid in haar voordeel te beïnvloeden nogmaals pijnlijk duidelijk.

In de regelgeving zijn grootschalige en gangbare landbouw nog steeds de norm. Zo mogen beheerresten uit naburige natuurgebieden niet in boerderijcompost worden verwerkt, omdat ze als afval worden beschouwd. Een boer die meer grond in gebruik neemt om koeien extensief te laten grazen moet nutriëntenemissierechten betalen voor die extra dieren. Eigenlijk moet hij daarmee de grondloze veehouderij subsidiëren. Ook kleinschalige voedselverwerking krijgt de rigoureuze veiligheidsvoorschriften van grootschalige productie opgelegd. In de supermarkt ligt biogroente in plastic verpakt, om het te onderscheiden van gangbare groente. In onderwijs, voorlichting en onderzoek is er nauwelijks plaats voor het agro-ecologisch verhaal. Wanneer Bayer een eigen leerstoel financiert aan de Universiteit Gent is dat niet om agro-ecologie te promoten.

Bloemenranden voor bestuivers worden naar hartelust ingezaaid, maar ondertussen blijft insecticidegebruik onveranderd.

Naarmate het agro-ecologisch voedselsysteem aan populariteit wint, haasten vele spelers zich om hun groene imago op te poetsen. Bloemenranden voor bestuivers worden naar hartelust ingezaaid, maar ondertussen blijft insecticidegebruik onveranderd. Zelfs de agro-industrie neemt het woord agro-ecologie vlot in de mond. Met preciselandbouw, biotechnologie en andere *high tech*-stunten claimen zij milieuproblemen op te lossen. Dit is de niet-transformatieve variant van het agro-ecologische voedselsysteem, die de huidige machtsonevenwichten vooral niet in vraag stelt. Daarmee trachten deze bedrijven hun eigen positie te redden²². Ze nemen overigens niet alleen het agro-ecologische narratief over, maar naarmate overheden beginnen te investeren in agro-ecologische transitie trachten ze die in te lijven. De berekende greenwashing door grote bedrijven mag wel niet verward worden met het uittesten van agro-ecologische principes door gangbare boeren in een echte zoektocht naar verduurzaming²³.

Op wereldvlak werd hoopvol uitgekeken naar de UN Food System Summit in september 2021. Naarmate de voorbereidingen vorderen blijkt ook daar het proces gekaapt door grote bedrijven en hun organisaties zoals het World Economic Forum. Drie huidige of voormalige VN-Rapporteurs over het recht op voedsel, alsook wetenschappers en middeleveldorganisaties, waarschuwen voor een dreigende mislukking van dit gebeuren.²⁴

De boeren zijn op — getuigenis uit Picardisch Wallonië

En ondertussen gaat de kaalslag onder onze boeren onverminderd voort, of ze nu bezig zijn met transitie of niet. De kleine minderheid van nog actieve boerderijen die een transitie inzetten in de richting van meer ecologie en autonomie (*'the new peasants'*), in de hoop zo te ontsnappen aan de pletwals van de schaalvergroting en prijzenschaar zijn gegeerde en overbevraagde studieobjecten in agro-ecologisch onderzoek. Maar wat we nooit mogen vergeten is dat de overgrote meerderheid van nog actieve boeren en boerinnen die transitie niet (meer) ziet zitten. Ofwel zijn ze te druk bezig het schaalvergrotingspeloton voor te blijven (een minderheid van *'racing strugglers'*), ofwel te gedesoriënteerd (een meerderheid van *'lost strugglers'*), ofwel te ver opgebrand en bezig zich als familie los te maken van de boerderij, die steeds verder desintegreert en uiteindelijk verdwijnt uit het landschap (*'the nearly deactivated'*). Dit betekent dat de meeste boeren van vandaag er in een zeer nabije toekomst niet meer zullen zijn. In het laatste hoofdstuk van haar doctoraat²⁵ gebaseerd op intiem veldwerk in Picardisch Wallonië interpreteert Line Louah haar typologie met *'racing and lost strugglers'* als de laatste fase van de systematische vernietiging van de *'fund'* van een agrarisch metabolisme dat een samenleving moet rechthouden. De *'fund'* beschrijft de structuur en functie van een agro-ecosysteem die moeten verzorgd worden zodat die de continuïteit van de *'flow'* van voedsel en andere biomassa's kan garanderen waarop de rest van de samenleving is gebouwd. Deel van die *'fund'*, naast biodiversiteit, is het menselijk en sociaal kapitaal dat onze laatste boeren vertegenwoordigen. Hun fysisch en psychisch welzijn heeft inderdaad nooit geprimeerd tijdens de naoorlogse moderniseringsgolf die *'farms'* tot *'firms'* heeft willen maken. Boeren zwijgen en werken harder om alles te blijven bolwerken. Het laatste wat ze zullen toegeven is dat ze zich niet goed voelen in hun vel, dat ze niet meer kunnen, op zijn. Maar Line Louah beschrijft een patroon van meervoudig fysisch en psychisch lijden dat een andere studente van het fenomeen in Franse boerenmiddens *'la banalisation de la souffrance'* heeft genoemd²⁶. Bladzijden lang lezen we transcripties van gesprekken die recht naar het hart gaan. Louah klasseert die citaten onder zes aspecten van dit 'gebanaliseerd lijden' omwille van een geïnstitutionaliseerd vijandig gemaakte omgeving, of het nu gaat om de *'racing'* of the *'lost strugglers'*.

1. Alles moeten kunnen en steeds op het scherp van de snee werken

'Nous notre métier c'est la terre, les bêtes, ça c'est notre métier. Mais c'est plus comme dans le temps. Maintenant faut être vétérinaire, faut être mécanicien, faut être gestionnaire de tout ce qui peut se passer... et puis surtout on n'a jamais le droit à l'erreur, de toute façon, quand t'es à ton compte, t'as le droit à rien, je veux dire, si

t'as un moment de faiblesse, tu le paies, si t'es à la dérive, personne viendra t'aider. C'est comme ça, tu peux compter que sur toi-même.'

2. De ballast van onbenullige controles, overbodige administratie en de druk om te innoveren

'Par exemple, on doit recevoir une prime pour les bêtes, donc c'est une référence sur l'année 2013 suivant le nombre de vaches, le nombre de vêlages et les veaux qu'on a gardés. Ben moi je n'ai pas de vaches, on ne trouve pas mes vaches... ils indiquent sur le papier que j'ai zéro vaches, j'ai des vêlages et des veaux, mais pas de vaches, et donc j'ai zéro prime. Et c'est plein de trucs ainsi.'

'On est constamment sous la pression du marché et à côté de ça on vient encore nous ennuyer avec tous des trucs... Quand t'as Nitrawal qui vient, puis la police de l'environnement qui vient, puis les Plaines de l'Escaut qui s'en mêlent, Natagora avec leurs oiseaux, le Ministère de l'Agriculture, chic et chac (...).'

3. Verlies van sociale cohesie, burenruzies en opportunistische uitbuiting door andere boeren

'Dès qu'une rumeur court sur des terres qui peuvent se libérer, on sent des arrangements qui commencent à se bidouiller en coulisse. Et c'est là qu'on voit que certains savent mieux comment s'y prendre, ceux qui savent activer le bon réseau, les relations d'influence... Y'a plus que des conflits interminables entre familles, même au sein des familles... C'est ça, la guerre du foncier.'

'Les voisins se plaignent, c'est sur ça qu'ils se plaignent, de l'odeur des épandages, des traces de lisier sur les routes... Ouais mais bon, vous êtes chez vous quoi, vous respectez la réglementation en cours, vous faites juste votre travail alors heueu... faut quand même gagner sa vie quoi...'

4. Verlies van sociale status: toenemend isolement en wantrouwen van buitenstaanders

'On souffre de notre mauvaise image, on est montré du doigt comme des pollueurs, des gens qui détruisent la nature (...) mais au jour le jour notre métier c'est cultiver, soigner des bêtes, notre but c'est pas empoisonner tout le monde, c'est de nourrir...'
'En cas de difficultés, un fermier qui a des difficultés... il va avoir tendance à se retrancher, à se refermer sur lui-même. Dans notre métier, il faut taire ses difficultés, parce qu'on sait qu'une fois que la rumeur court, il faut supporter le regard des autres, puis on sait qu'il y a directement des vues sur nos terres quoi alors, on devient... comme une proie. Donc la règle c'est ça, tenir le plus longtemps sans montrer ses faiblesses, cacher ses problèmes le plus longtemps possible. Après tu le vois vite hein quand des situations se dégradent, tu vois bien quand un fermier commence à être en retard au champ. Et puis les fournisseurs ils parlent aussi, les entrepreneurs (agricoles), ils font passer le mot quand il y en a qui ne savent plus payer. Ça a vite fait le tour.'

5. Het eeuwige gevoel te moeten herinvesteren uit vrees achterop te raken, maar het geld is op

'On produit plus pour essayer d'obtenir une rémunération et en produisant plus on fait chuter les prix... et ça nous met dans des situations où on sait plus payer nos frais quoi (...) On a un métier où on peut pas se laisser porter, faut toujours aller de l'avant. Le numérique c'est le moment où ça se passe, il faut sauter dans le train, parce qu'après quand c'est passé, t'arrives trop tard, t'es derrière les autres.'

'Par rapport au chiffre d'affaire ils [les banquiers] disent qu'il faut qu'il y ait autant qui rentre sur le compte à vue, je ne sais plus combien mais c'était énorme, j'ai même discuté avec et je lui disais "oui mais si je change de spéculation", allez, le chiffre d'affaires il va diminuer suivant la spéculation. Et alors eux ils ne comprennent pas ces choses-là, enfin si ils font leur calcul mais dans l'agriculture faire des calculs à l'avance heu, bon bah et voilà, alors tu rouspètes mais ... Et aller dans une autre banque, alors c'est racheter notre crédit, chaque fois refaire des mandats hypothécaires, et ça fait des frais, et de toute façon ce sera pareil.'

6. Desillusies en zich existentieel bedreigd voelen

'Avant, c'était des importations des bêtes de l'Est, maintenant ce sont celles du Canada nourries aux OGM. Et même pour le bio c'est la même hein, c'est pareil, les normes sont pas les mêmes, le respect des gens, des bêtes (...) c'est de la concurrence déloyale, et c'est nos politiques qui l'organisent.'

'Un éleveur qui jette son lait c'est fort hein comme geste, c'est quasi comme s'il jetait son sang quoi, ça vient des tripes. On n'a même plus la force d'en discuter entre nous, maintenant chacun reste chez soi, dans sa propre misère parce qu'on n'attend plus rien de personne.'

Of ze nu *new peasants* of *strugglers* zijn, onze laatste boeren zijn inderdaad de laatsten der Mohikanen. Eens ze werkelijk verdwenen zijn, zullen we ze danig missen. Maar vooralsnog beseffen we dit nog niet, zo vanzelfsprekend vinden we het dat er nog boeren zijn. En de overheid, die boeren tegen zichzelf zou moeten beschermen, en zorg zou moeten dragen voor deze uiterst kwetsbare laatste menselijke resten *fund* van ons bedreigd agrarisch metabolisme, doet precies het omgekeerde. Terwijl nu net die *new peasants* voor heel veel goede redenen het roer omgeslagen hebben.

Hoe verder?

Wageningse onderzoekers ontwikkelden een visie over hoe de Nederlandse landbouw er in 2050 kan uitzien. In hun visie staan gezonde agro-ecosystemen en gezond voedsel centraal. Deze zijn geworteld in de lokale socio-economische omstandigheden. Een shift naar meer plantaardig voedsel maakt daar inherent deel van uit. Boeren cultiveren een variatie aan producten. Runderen grazen op soortenrijke extensieve graslanden

en ook andere landbouwdieren worden uitsluitend gevoed met biomassa die niet geschikt is voor menselijke consumptie, en in een circulair systeem, zo lokaal mogelijk. De economie staat in dienst van de mens. Ze beoordelen rijkdom niet langer op basis van bruto nationaal product, maar op nationaal burgerlijk product, waarin bescherming van natuurlijke hulpbronnen en mensen- en dierenrechten centraal staan²⁷. Het is een mooie illustratie van hoe we het recht op voedsel kunnen realiseren binnen de sociale en ecologische grenzen van de planeet.

Zoals een duurzame chocoladeproductie alleen toekomst heeft als alle producenten meedoen, zo kan dit Nederlandse ideaalbeeld alleen gerealiseerd worden als iedereen meedoet. Het begint bij het ontwikkelen van een coherente en holistische visie op voedselsystemen, en vervolgens bij het uitdenken en implementeren van strategieën waarbij die visie consequent wordt omgezet in de praktijk. Men focust niet meer op het oplossen van problemen met technologische ingrepen, maar tracht te vermijden dat de problemen ontstaan, via een coherent beleid met een langetermijnvisie op landbouw in samenhang met ecologische limieten en maatschappelijke verzuchtingen. Dat vraagt om moeilijke keuzes van onze beleidsmakers, die zullen moeten afstappen van het huidige traject waarbij ze iedereen proberen tevreden te houden met halfslachtige maatregelen: de agro-industrie een beetje verduurzamen met dure technologie en daarnaast de biolandbouw en agro-ecologie een beetje steunen. Zolang we overstelpt worden met goedkoop voedsel, gebaseerd op het afwentelen van kosten op anderen en naar andere oorden, blijft het agro-ecologisch voedselsysteem in een niche hangen, gedragen door zij die erin geloven. Zo kunnen we het recht op voedsel binnen de ecologische grenzen van de planeet niet realiseren. Een én-én-verhaal, met enerzijds goedkoop voedsel ten koste van andere mensen en oorden en anderzijds agro-ecologisch voedsel voor wie erin gelooft, is geen duurzaam verhaal. Daarbij zullen de op andere mensen en oorden afgewentelde kosten onze toekomst uiteindelijk bepalen en die zal niet fraai zijn.

Dat vraagt om moeilijke keuzes van onze beleidsmakers, die zullen moeten afstappen van het huidige traject waarbij ze iedereen proberen tevreden te houden met halfslachtige maatregelen.

Hoe kunnen we uit deze patstelling geraken? Daar bestaat geen eenvoudige oplossing voor. *The next big thing will be a lot of small things*. Volgende paden kunnen we elk op onze manier bewandelen.

1. Vertellen en verbeelden: We weten hoe we het recht op voedsel binnen de ecologische grenzen van de planeet kunnen realiseren. Laat ons deze wetenschap in verhalen gieten en deze vertellen en verbeelden, met woorden, beelden of muziek. Of laat ze ons gewoon samen ervaren, door bijvoorbeeld in stadslandbouw samen de handen in de grond te steken. Er zijn weinig activiteiten die zo verbindend zijn als voedselcommons. Laat ons mensen bijeen brengen rond voedsel, echt voedsel. Verbonden mensen, zowel onderling als met natuur en voedsel, zullen gemakkelijker het transitiepad vinden.
2. Samen werken: Publiek-civiele-private samenwerking, van lokaal tot internationaal, in functie van een nieuw agro-ecologisch verhaal. Daarbij kunnen

we samen zowel investeren, bijvoorbeeld in landbouwgrond, als samen desinvesteren, niet alleen uit fossiele brandstoffen maar ook uit het geglobaliseerde voedselsysteem. Wanneer minderheden een zekere kritische massa bereiken, bijvoorbeeld 25 procent van de samenleving, zijn ze in staat een hele samenleving te laten kantelen²⁸.

3. Samen strijden: Tegelijk zullen we ook moeten strijden. Via klimaatzaken, pesticidenzaken en andere zullen we het recht op voedsel binnen de ecologische grenzen van de planeet nog veel meer moeten afdwingen. We zullen het *level playing field* moeten opeisen, waarbij elkeen instaat voor de kosten die hij veroorzaakt.

We weten perfect hoe we het recht op voedsel kunnen realiseren binnen de ecologische en sociale grenzen van de planeet. We beschikken over een voorhoede moedige boeren, de *new peasants*, die bewijzen dat het kan. Ze organiseren zich steeds beter en vinden steeds meer verbinding binnen de samenleving. Toch blijft de pletwals van de schaalvergroting de agro-ecologische transitie klein houden. De belangrijkste hindernis is misschien wel het dominant modern-westerse mens- en wereldbeeld, zeker van degenen die zichzelf onze 'leiders' noemen. De gemiddelde westerse mens (en dat is helaas het wereldmodel) beperkt zichzelf niet uit vrije wil, en in een 'westerse democratie' gaat zo'n mens niet stemmen voor iemand of een partij die pleit voor beperking (van consumptie, van luxe, van ongebreidelde keuzevrijheid, van ...). De kunst zal zijn de focus niet op de beperkingen te leggen, maar op de winst die we daarmee kunnen boeken. We moeten blijven vertellen en verbeelden, samen werken en samen strijden voor de toekomst van onze (klein)kinderen. Het ziet er niet hoopvol uit, maar toch mogen we de hoop niet verliezen.

Bio

Myriam Dumortier is bio-ingenieur en doctor in de bio-ingenieurswetenschappen. Ze is senior researcher op het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek en doceert bos- en natuurbeleid aan de Universiteit Gent.

Marjolein Visser is professor aan de ULB School of Bioengineering, leerstoel agro-ecologie.

Suzy Serneels is beleidsmedewerker Recht op voedsel bij Broederlijk Delen. Ze is bio-ingenieur en ruilde in 2006 de academische voor de ngo-wereld om bij Broederlijk Delen aan de slag te gaan als programmaverantwoordelijke voor Afrika. In 2019 maakte ze de overstap naar de beleidscel.

Esmeralda Borgo is geboren in Gent, 1967. Na een opleiding als landbouwkundig ingenieur aan de UGent deed ze verschillende projecten rond milieuzorg en duurzame ontwikkeling aan zowel de UGent als de VUB en stond ze mee aan de wieg van het Centrum Duurzame Ontwikkeling van de UGent. Tussen 2000 en 2009 was ze beleidsmedewerker bij de Bond Beter Leefmilieu, en sedertdien is ze beleidsverantwoordelijke bij BioForum, sectororganisatie voor biolandbouw en -voeding. Tevens is zij één van de trekkers van de beweging voor agro-ecologie in Vlaanderen, Voedsel Anders.

Noten

1. Visser M. (2021). Het pad is het doel: agro-ecologie en de valkuilen op zoek naar hergronding. *Oikos* 98: 49-60.
2. Dumortier M. & Vanhove W. (2021). We hebben weer meer boeren nodig. Over de wedloop tussen voedselproductie en biodiversiteit. *Oikos* 98: 21-35.
3. Watté J. (2021). Bodems en agro-ecologie: is koolstof de heilige graal? *Oikos* 98: 6-20.
4. Van der Maelen H. & D'Hoore K. (2021). Tijd voor de verrijzenis van het prijzjestelsel? *Oikos* 98: 36-48.
5. Serneels S., Welvaert M. & Vanhove W. (2021). Na het virus: tijd en opportuniteit voor een agro-ecologische doorstart in het Zuiden. *Oikos* 98: 61-76.
6. Visser M. (2021). Het pad is het doel: agro-ecologie en de valkuilen op zoek naar hergronding. *Oikos* 98: 49-60.
7. Dumortier M. & Vanhove W. (2021). We hebben weer meer boeren nodig. Over de wedloop tussen voedselproductie en biodiversiteit. *Oikos* 98: 21-35.
8. Watté J. (2021). Bodems en agro-ecologie: is koolstof de heilige graal? *Oikos* 98: 6-20.
9. Serneels S., Welvaert M. & Vanhove W. (2021). Na het virus: tijd en opportuniteit voor een agro-ecologische doorstart in het Zuiden. *Oikos* 98: 61-76.
10. Poux X. & Aubert P.-M. (2018). An agroecological Europe in 2050 : multifunctional agriculture for healthy eating. Institut du développement durable et des relations internationales (IDDRI), Paris.
11. Billen G., Aguilera E., Einarsson R., Garnier J., Gingrich S., Grizzetti B., Lassaletta L., Le Noe J. & Sanz-Cobena A. (2021). Reshaping the European agro-food system and closing its nitrogen cycle: The potential of combining dietary change, agroecology, and circularity. *One Earth* 4(6): 839-850.
12. Food, Farming & Countryside Commission (2021). Farming for Change: Mapping a Route to 2030. <https://ffcc.co.uk/library/farmingforchangereport>
13. IPES-Food (2016). From uniformity to diversity: a paradigm shift from industrial agriculture to diversified agroecological systems. International Panel of Experts on Sustainable Food systems.
14. Holemans, D., Van de Velde K., De Moor, T. & Kint, C. (2018). Wanneer burgers samen het heft in handen nemen: burgercollectieven opgericht in 2015 en 2016 van naderbij bekeken. Een studie met steun van de Koning Boudewijnstichting en uitgevoerd door Oikos Denktank in samenwerking met prof. T. De Moor (Universiteit Utrecht). Brussel, november 2018.
<https://www.delandgenoten.be/over-ons>
15. <https://www.accesstoland.eu/>
16. Holemans, D., Van de Velde K., De Moor, T. & Kint, C. (2018). Wanneer burgers samen het heft in handen nemen: burgercollectieven opgericht in 2015 en 2016 van naderbij bekeken. Een studie met steun van de Koning Boudewijnstichting en uitgevoerd door Oikos Denktank in samenwerking met prof. T. De Moor (Universiteit Utrecht). Brussel, november 2018.
<https://openfoodnetwork.org>
17. <http://www.granderegion.net/content/download/1304/file/Charte%20de%20l%26%23039%3BAgriculture.pdf>
18. Von der Leyen U. (2019). A Union that strives for more. My agenda for Europe. Political Guidelines for the next European Commission 2019-2024.
19. Statistiek Vlaanderen (2019), <https://www.statistiekvlaanderen.be/nl/agrarische-handel>
20. Alonso-Fradejas, A. et al (2020). 'Junk Agroecology': The corporate capture of agroecology for a partial ecological transition without social justice. In: 'Who Benefits?' series. Friends of the Earth International, Transnational Institute and Crocevia.
21. Held L. (2021). Is Agroecology Being Co-Opted by Big Ag? <https://civileats.com/2021/04/20/is-agroecology-being-co-opted-by-big-ag/>
22. Fakhri M., Elver H. & De Schutter O. (2021). The UN Food Systems Summit: How Not to Respond to the Urgency of Reform. <http://www.ipsnews.net/2021/03/un-food-systems-summit-not-respond-urgency-reform/>

25. Louah L. (2020). The nature of farming. Peasantness and entrepreneurship revisited through the lens of diverging survival strategies of farms within the same micro-territory, Wallonia, Belgium. PhD, Université Libre de Bruxelles, België.
26. Pernelet C. (2020). La souffrance banalisée. Enquête parmi quelques agriculteurs du Trièves (France). Master thesis, Université de Liège, België.
27. de Boer I., de Olde E., Zanders R., ten Have-Mellema A., Candel J., Griffioen B., Gosselink K., Harberink A., Klingen K., Lohman J., Termeer K., van der Schans F., van der Veer G., van IJzendoorn P. (2020). The Dutch Food System in 2050: healthy and circular. <https://www.wur.nl/en/newsarticle/The-Dutch-food-system-in-2050-Healthy-and-circular.htm>
28. Centola D., Becker J., Brackbill D. & Baronchelli A. (2018). Experimental evidence for tipping points in social convention. *Science* 360, 1116–1119.